

РЕКОМЕНДАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ В ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

RECOMMENDATIONS OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS FOR RESUMPTION OF CIVIL AVIATION ACTIVITIES DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Чулінда Л.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Національний авіаційний університет

Мялковська О.О., здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня
Національний авіаційний університет

У статті досліджуються особливості діяльності міжнародних організацій, зокрема, Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) щодо розробки та застосування на міждержавному рівні засобів універсального характеру для боротьби з COVID-19. Перед міжнародною цивільною авіацією постало важливе завдання знайти баланс між глобальною кризою та необхідністю забезпечити уніфікований підхід, необхідний для злагодженої роботи системи цивільної авіації, що зумовлює актуальність нашого дослідження. Цивільна авіація є найбільш важливим засобом оперативного та якісного надання будь-якого виду допомоги за нагальної потреби – від перевезення ліків, необхідних вантажів, медичних працівників до евакуації населення. Проте, з іншого боку, за умов сучасної пандемії цивільна авіація виявилася одним із основних факторів поширення інфекційної хвороби.

У 2020 році з аналогічної причини у багатьох країнах була тимчасово введена заборона на міжнародні (та локальні) пасажирські авіаційні перевезення, зокрема, в Україні. Через надзвичайно важливу роль цивільної авіації у житті будь-якого сучасного суспільства перед світовим співтовариством з'явилося нове завдання – розробити рекомендації для відновлення діяльності цивільної авіації.

Прослідковано вплив пандемії коронавірусу COVID-19 на проблему, пов'язану зі збереженням дійсності сертифікатів, ліцензій та інших видів офіційних експлуатаційних дозволів для працівників у галузі авіації.

Охарактеризовано основні положення щодо вирішення санітарно-епідеміологічної ситуації, яким у Конвенції про міжнародну цивільну авіацію надається важливе значення. Наявність такого міжнародного документа сприяє ефективному регулюванню і відновленню авіаперевезень в період COVID-19.

Проаналізовано сутність та ефективність заходів ІКАО у боротьбі з епідемією коронавірусу через стандарти, документи, рекомендації та інші інструменти попередження та протидії поширенню інфекційних хвороб, що впливає на роботу цивільної авіації. Особливу увагу приділено аналізу доцільності впровадження окремих заходів, переваг та недоліків, оцінці ризиків у процесі боротьби з негативним впливом пандемії на цивільну авіацію.

З'ясування впливу стандартів і рекомендацій міжнародних організацій, зокрема, ІКАО на відновлення повноцінної діяльності цивільної авіації є необхідним для забезпечення безпеки польотів, ефективності та регулярності повітряних перевезень, охорони навколишнього середовища, забезпечення безпечного й упорядкованого розвитку міжнародної цивільної авіації у всьому світі.

Ключові слова: цивільна авіація, пандемія, Міжнародні медико-санітарні правила, рекомендації та стандарти ІКАО, міжнародне співробітництво, заходи з охорони суспільного здоров'я.

In Article are studied features of the activities of international organizations, in particular, the International Civil Aviation Organization (ICAO) for the development and application at the interstate level of universal means to combat COVID-19. International civil aviation is faced with the important task of finding a balance between the global crisis and the need to ensure a unified approach necessary for the coordinated operation of the civil aviation system, which determines the relevance of our study. Civil aviation is the most important means of prompt and high-quality provision of any kind of emergency assistance – from the transportation of medicines, necessary cargo, medical workers to the evacuation of the population. However, on the other hand, in the current pandemic, civil aviation has been one of the main factors in the spread of infectious disease.

In 2020, for a similar reason, many countries temporarily imposed a ban on international (and local) passenger air transport, particularly in Ukraine. Thus, due to the extremely important role of civil aviation in the life of any modern society, the world community has a new task – to develop recommendations for the resumption of civil aviation.

Tracked the impact of the COVID-19 coronavirus pandemic on the issue of maintaining the validity of certificates, licenses and other official operating permits for aviation workers.

Characterized substantive provisions to address the sanitary and epidemiological situation, which is important in the Convention on International Civil Aviation. The existence of such an international document contributes to the effective regulation and resumption of air traffic during COVID-19.

Analyzed essence and efficiency ICAO measures to combat the coronavirus epidemic through standards, documents, guidelines and other tools to prevent and combat the spread of infectious diseases affecting the work of civil aviation. Particular attention is paid to the analysis of the feasibility of implementing certain measures, advantages and disadvantages, risk assessment in the process of combating the negative impact of the pandemic on civil aviation.

Finding out the impact of standards and recommendations of international organizations, including ICAO, on the restoration of full-fledged civil aviation activities are necessary to ensure flight safety, efficiency and regularity of air transportation, environmental protection, ensuring safe and orderly development international civil aviation worldwide.

Key words: civil aviation, pandemic, International Health Regulations, ICAO Recommendations and Standards, International Cooperation, Public Health Measures.

Постановка проблеми. Всесвітня пандемія гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричинена коронавірусом SARS-CoV-2, внесла зміни не лише в життя і діяльність звичайних громадян, органів держави, міжнародних організацій, а й негативно вплинула на більшість сфер міжнародного співіснування і спричинила блокування діяльності різних галузей, серед яких важливе місце займає транспортний сектор. Через встанов-

лені обмеження сфера цивільної авіації зазнала серйозних змін. У світлі невідомих раніше викликів і загроз, спричинених пандемією COVID-19, виникла потреба негайного удосконалення стандартів, які регулюють безпеку здійснення міжнародних авіаперевезень. Вагома роль в розробці нормативно-правової бази та впровадженні цих стандартів належить Міжнародній організації цивільної авіації (ІКАО).

Діяльність ІКАО тісно пов'язана з іншими міжурядовими організаціями в галузі цивільної авіації такими, як, зокрема, Європейська конференція цивільної авіації, Міжнародна асоціація перевізників, Європейське агентство безпеки авіації, а також з такими спеціальними неурядовими організаціями, як Міжнародна асоціація повітряного транспорту, Міжнародна федерація асоціацій диспетчерів управління повітряним рухом та ін. У своїй діяльності ІКАО виконує ряд важливих функцій, зокрема, регулятивну та інформаційну, що сприяє створенню актуального механізму у процесі боротьби з наслідками пандемії та впровадженню ефективних шляхів пристосування цивільної авіації до нових умов з урахуванням наявних ризиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню використання стандартів і рекомендованої практики у цивільній авіації присвятили свої праці, зокрема, М. Раскалей, Т. Петрова, О. Григоров, О. Ложачевська, В. Кулик О. Автомонов, Г. Агеева та ін. Однак процесу впровадження стандартів та рекомендацій ІКАО щодо боротьби та захисту від поширення інфекційних хвороб під час авіаційних перевезень, зокрема COVID-19, приділено небагато уваги у працях вітчизняних вчених. Серед нових досліджень варто зазначити праці таких науковців, як В. Форманюк, О. Каненберг-Сандул, Н. Хендель, О. Пасечник, Г. Сапельникова. Однак рекомендації ІКАО та інших міжнародних організацій для відновлення діяльності цивільної авіації в період пандемії потребують подальшого дослідження, що зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є з'ясування на основі порівняльного аналізу із залученням системного методу сутності та ефективності заходів ІКАО та інших міжнародних організацій у боротьбі з епідемією коронавірусу через стандарти, документи, рекомендації та інші інструменти попередження та протидії поширенню інфекційних хвороб, що впливає на роботу цивільної авіації. Особливу увагу приділено здійсненню аналізу доцільності впровадження окремих заходів, переваг і недоліків, оцінці ризиків у процесі боротьби з негативним впливом пандемії на цивільну авіацію.

Виклад основного матеріалу. Будучи міжнародною міжурядовою організацією, спеціалізацією якої є питання співробітництва держав у сфері цивільної авіації, ІКАО здійснює свою діяльність у найважливіших напрямках. Серед них, зокрема, напрацювання міжнародних стандартів, рекомендацій і практичних заходів щодо безпеки, регулярності й ефективності повітряних перевезень, розроблення правил польотів, складання аеронавігаційних карт, керівництво системами авіаційного електрозв'язку (радіочастоти) тощо. Отже, ця спеціалізована установа ООН впроваджує міжнародні стандарти і правила, що є необхідними для забезпечення безпеки польотів, авіаційної безпеки, ефективності та регулярності повітряних перевезень, охорони навколишнього середовища від впливу авіації, що в свою чергу є діями спрямованими на досягнення цілі, визначеної у пункті «а» ст. 44 Статуту ІКАО – забезпечення безпечного і упорядкованого розвитку міжнародної цивільної авіації у всьому світі [1]. Організація є форумом співробітництва в усіх сферах цивільної авіації для її 191 держави-члена [2].

Зважаючи на статутну мету, яка полягає у забезпеченні упорядкованого розвитку цивільної авіації та дослідженні проблем її організації, ІКАО з початку лютого 2020 року регулярно оновлює аналіз економічних наслідків COVID-19 для повітряного транспорту та розробляє бюлетені й листи-рекомендації, що стосуються регулювання повітряних польотів у період пандемії COVID-19 [3, с. 147].

Основним документом, положення якого спрямовані на запобігання поширення інфекційних захворювань,

зокрема, під час здійснення міжнародних перевезень є Міжнародні медико-санітарні правила, які в умовах світового поширення коронавірусної хвороби продемонстрували свою недостатню ефективність. Усвідомлюючи важливість проблеми, 14 лютого 2020 р. ІКАО направила державам-членам рекомендації, наполегливо закликаючи їх розглянути і застосувати Стандарти та Рекомендовану практику цивільної авіації, які стосуються реагування на інфекційні захворювання [4]. Тоді ж, у лютому, ІКАО з метою скорочення кількості польотів та інших заходів обмежувального характеру заклала держави-члени керуватися рекомендаціями ВООЗ, адже відповідальність за поширення COVID-19 шляхом авіаперевезень покладена, зокрема, на цю організацію [3, с. 147].

Водночас у Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. статтею 14 визначено: «Кожна Договірна держава погоджується вживати ефективних заходів з метою запобігання поширенню шляхом аеронавігації холери, тифу епідемічного, віспи, жовтої пропасниці, чуми і подібних інфекційних хвороб, що час від часу виявляються Договірними державами, і з цією метою Договірні держави будуть підтримувати безпосередні консультації з установами, які відають питаннями міжнародного регулювання в галузі санітарних заходів, що застосовуються до повітряних суден» [1]. Отже, загальне положення Конвенції деталізується в рекомендаціях, які розробляють спільно ІКАО та Всесвітня організація охорони здоров'я. Наприклад, у 2013 році, під час поширення атипової пневмонії, викликаной коронавірусом SARS, в аеропортах вперше був запроваджений температурний скринінг пасажирів. Відповідні рекомендації тоді спільно розробили Міжнародна організація цивільної авіації, Міжнародна асоціація повітряного транспорту та Всесвітня організація охорони здоров'я.

У «Декларації про новий коронавірус (COVID-19)», що була прийнята на 4-му засіданні 219-ої сесії 9 березня 2020 року у зв'язку зі спалахом COVID-19, Рада ІКАО підтвердила своє прагнення пильно стежити за ситуацією та надавати належну підтримку державам-членам у реалізації їхніх заходів реагування і свою готовність вживати додаткових заходів залежно від обставин [5].

Після прийняття цієї Декларації було засновано Цільову групу Ради ІКАО з відновлення авіації (ЦГРІ), до якої входять представники держав, міжнародних, регіональних та галузевих організацій [6]. Метою роботи групи є визначення стратегічних пріоритетів та заходи політики, а також підготовка відповідних рекомендацій на підтримку держав та галузі на основі ключових принципів, серед яких спрощення процесу відновлення найближчим часом діяльності авіації безпечним, надійним, стійким і впорядкованим чином, беручи до уваги еволюцію пандемії та рішення міжнародних і національних органів громадської охорони здоров'я; побудова більш стійкої системи цивільної авіації.

Міжнародні організації нагадали державам виконувати вимоги Додатка 9 до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. (Чиказької конвенції) «Спрощення формальностей» щодо вживання заходів з офіційного оформлення їх членства в «Механізмі співпраці в цивільній авіації щодо запобігання та подолання загроз для здоров'я населення» (CAPSCA). Основні рекомендації міжнародної організації зосереджувалися навколо вживання ефективних заходів щодо створення Національного комітету зі спрощення формальностей при повітряних перевезеннях і роз'яснення функцій та обов'язків органів громадської охорони здоров'я і цивільної авіації під час спалахів хвороб з метою підтримання безперервного, безпечного та упорядкованого функціонування глобальної галузі повітряних сполучень [7, с. 332]. Відповідно до рекомендацій ІКАО держава та приватний сектор повинні активізувати співробітництво для боротьби з поширенням

COVID-19 і відновлення економіки, включаючи цивільну авіацію. ІКАО підкреслює, що всі обмеження в галузі авіації та додаткове регулювання має відбуватися відповідно до положень Чиказької конвенції [8].

Важливим заходом у запобіганні поширенню коронавірусної хвороби є розроблені ІКАО «Рекомендації державам щодо організації боротьби з інфекційними хворобами, які становлять серйозний ризик для здоров'я населення» [9]. Щодо конкретних прикладів рекомендаційних норм, які містяться в цьому акті, варто виокремити створення та функціонування надійної системи інформування органу охорони здоров'я про швидке прибуття хворого з підозрою на інфекційне захворювання, коли пілот повідомляє про це орган управління повітряним рухом, відповідно до положень пункту 8.15 Додатка 9 ІКАО; установлення зв'язків (мережових контактів) на національному й міжнародному рівнях з метою обміну експертними знаннями та спільного використання ресурсів; у разі спалаху хвороби Договірним державам варто розгорнути інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення про доцільність відстрочки поїздки для осіб, які бажають виїхати за кордон, і необхідності їх звернення за медичною допомогою в разі проявів ознак або симптомів хвороби, що викликає побоювання тощо.

Варто зазначити, що держави, у яких виявлено спалах захворювання, створюють запаси медикаментів з метою лікування або профілактики. У планах розподілу ліків слід передбачати, що серед працівників авіакомпаній, які приймають призначені медичні препарати з профілактичною метою, можуть бути особи, задіяні у забезпеченні безпеки польотів, наприклад, пілоти, авіадиспетчери, у яких медичні препарати можуть викликати негативні побічні дії. Необхідно враховувати, що негативні наслідки у поведінці цих осіб можуть бути небезпечними для оточуючих.

Пандемія коронавірусу COVID-19 спричинила проблему, пов'язану зі збереженням дійсності сертифікатів, ліцензій та інших видів офіційних експлуатаційних дозволів для працівників цивільної авіації [9]. З метою сприяння безпечним авіаперевезенням держави мають дбати про безпеку, проявляти гнучкість і водночас дотримуватися своїх зобов'язань за Конвенцією про міжнародну цивільну авіацію. Держави повинні визначитися і повідомити міжнародні організації, чи будуть вони визнавати чинність сертифікатів і ліцензій, до яких вносяться зміни на рівні національного законодавства, на які в цей час впливають заходи громадської охорони здоров'я. Кожна держава має право застосовувати свої правила, якщо вони відповідають визнанню міжнародним стандартам, про що обов'язково попереджає міжнародні організації.

Щодо більш конкретних вимог, то серед них варто виокремити такі, як дотримання дистанції в один метр між пасажиром, носіння захисних масок, вимірювання температури тіла, надання переваги електронним квиткам тощо. При виконанні наведених рекомендацій державам слід дотримуватися правил, вимог, стандартів та інструктивних матеріалів, опублікованих відповідними національними та міжнародними компетентними органами [10]. Ці рекомендації стали наслідком діяльності Робочої групи з питань авіаційного відновлення (CART), під час роботи якої було прийнято оновлені правила щодо перевезення та обслуговування пасажирів, а також багажу. Показово, що зазначена практика впровадження наведених рекомендацій базується на принципах, розроблених Цільовою групою Ради ІКАО з відновлення авіації. Згідно з доповіддю ЦГРІ, презентованою 27 травня 2020 року у Монреалі (Канада), безпечно, надійно та стійке відновлення діяльності глобального авіаційного сектору найефективніше забезпечується через узгодження на міжнародному рівні підходу на основі таких принципів: захист людей; робота єдиної авіаційної команди і прояв солідарності; активне управління факторами ризику, пов'язаними

з безпекою польотів, авіаційною безпекою та охороною здоров'я; зміцнення суспільної довіри.

Рекомендації та плани ІКАО доповнюються та підтримуються міжнародними та регіональними організаціями цивільної авіації. Хоча національні та регіональні потреби можуть вимагати різних підходів, державам слід максимально забезпечити однаковість дій відповідно до Стандартів, планів та політики ІКАО. Державам слід підтримувати взаємний зв'язок та глобальні ланцюжки поставок, особливо щодо віддалених районів, ізольованих островів та інших уразливих місцевостей та використовувати системні підходи до управління факторами ризику, що стосуються безпеки польотів, авіаційної безпеки та охорони здоров'я, на етапах відновлення авіаційної діяльності.

Ефективними є зовнішні заходи, які ІКАО регулярно проводить з метою привернення уваги міжнародної спільноти до проблеми коронавірусної хвороби у сфері цивільної авіації. Це, зокрема, звернення ІКАО до національних урядів, проведення конференцій, он-лайн зустрічей тощо. Зокрема, мають значення результати міжнародної он-лайн відео-конференції 2020 року [11], яка мала за мету досягнення глобального консенсусу щодо багатостороннього підходу, що підкріплюється політичною волею та зобов'язаннями держав, для забезпечення безпечного та ефективного відновлення діяльності авіації після кризи COVID-19 та створення основи для підвищення життєстійкості авіації та її більш сталого розвитку у майбутньому.

Важливим є об'єднання зусиль усіх представників авіаційної індустрії та суміжних галузей для подолання кризи на ринку авіаперевезень, а також позитивні результати від державної підтримки авіаційних підприємств. Напрацьовані заходи та пропозиції були направлені урядам держав-учасниць Угоди про цивільну авіацію та використання повітряного простору. Серед них, зокрема, заслуговує на увагу рекомендація прийняти відповідні рішення щодо відновлення авіасполучення між країнами-учасницями у повному обсязі та відповідно до попиту на авіаперевезення. Це дозволить відновити економічні та соціальні зв'язки між людьми, а також принесе авіатранспортним підприємствам та суміжним галузям суттєвий дохід, необхідний для підтримання їх життєздатності.

Для реалізації міжнародних зусиль необхідно підготувати та забезпечити ряд заходів з охорони суспільного здоров'я відповідно до рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я; максимально гармонізувати санітарно-епідеміологічні процедури між державами регіону на рівні авіаційного повідомлення; організувати управління потоками пасажирів в аеропортах з метою дотримання максимальної соціальної дистанції, а на борту повітряного судна – обмежувати переміщення пасажирів і використовувати засоби індивідуального захисту для запобігання можливому контактному інфікуванню; в аеропортах та на борту повітряного судна організувати безперервне інформування про ризики та санітарно-гігієнічні заходи в умовах пандемії; впровадити комбінований скринінг (ПЛР-тестування та розширене анкетування) пасажирів до та після авіаперельоту; брати активну участь у програмі ІКАО-CAPSCA [6]. Важливою є рекомендація розглянути можливість використання досвіду європейських країн щодо впровадження Декларації здоров'я пасажирів, а також процедур з відстеження контактів пасажирів та персоналу.

Позитивним є те, що такі конференції відбуваються регулярно, зокрема, на офіційному сайті ІКАО періодично надається інформація про подібні заходи. Наприклад, 12-22 жовтня 2021 року проходила «Конференція високого рівня щодо COVID-19» (High-level Conference on COVID-19). У рамках Конференції запропоновано тему «Єдина концепція забезпечення відновлення, життєздатності та стійкості авіації після глобальної пандемії»

[12]. Конференція розглянула широке коло питань, приділяючи особливу увагу безпеці польотів та спрощенню формальностей з урахуванням економічних наслідків COVID-19 для авіаційного сектора, активізації та зміцненню колективних зусиль. Рекомендації ІКАО в період пандемії COVID-19, після кризи, спричиненої COVID-19, напрацьовані урядами держав-учасниць Угоди про цивільну авіацію, є можливістю для активізації та зростання колективних зусиль, об'єднання можливостей державних органів, суспільства і громадян з метою відновлення діяльності цивільної авіації.

Висновки. ІКАО є універсальною і координуючою організацією у сфері цивільної авіації, яка розробляє рекомендації для боротьби з COVID-19 у сфері цивільної авіації, керується рекомендаціями та рішеннями ВООЗ як координуючої універсальної організації у сфері охорони здоров'я. Протягом усієї пандемії ІКАО закликає держави-члени дотримуватися положень Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 року та Міжнародних медико-санітарних правил ВООЗ, у яких детально прописаний алгоритм дій держав щодо стримування поширення інфекційних захворювань.

Окрім розроблених бюлетенів та листів-рекомендацій, окремої уваги заслуговують зовнішні заходи, які ІКАО регулярно проводила та проводить з метою привернути увагу міжнародної спільноти до проблеми коронавірусної хвороби у сфері цивільної авіації та вирішення окремих проблемних наслідків, зокрема, звернення ІКАО до національних урядів, проведення конференцій, он-лайн-зустрічей тощо.

Таким чином, співпраця ІКАО з державами-членами, ООН та її установами й іншими міжнародними організаціями демонструє єдність і солідарність у боротьбі з поширенням COVID-19 з метою відновлення діяльності цивільної авіації. Хоча пандемія COVID-19 не оминула жодну зі сфер діяльності людини, саме галузь міжнародних авіаперевезень, незважаючи на значні фінансові втрати через закриття кордонів більшості країн світу, змогла ефективно відреагувати на потреби міжнародного співтовариства у період боротьби з хворобою. Рекомендації та роз'яснення міжнародних організацій є актуальними та дієвими у сучасних умовах життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 року (Чиказька конвенція) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (дата звернення 20.05.2022).
2. Acquis ЄС у сфері цивільної авіації та перспективи адаптації законодавства України у світлі підписання та набуття чинності Угоди про спільний авіаційний простір між Україною та ЄС (підготовлене фізичною особою-підприємцем Сапельниковою Г.А.). URL: <https://bit.ly/3dHMn4K> (дата звернення 20.05.2022).
3. Форманюк В. В., Каненберг-Сандул О. К., Хендель Н. В., Пасечник О. В. Значення діяльності ІКАО в боротьбі з COVID-19. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 45. С. 146–149.
4. ICAO issues new calls on COVID-19 response coordination. URL: <https://www.icao.int/Newsroom/Pages/RU/ICAO-issues-new-calls-on-COVID-19-response-coordination.aspx> (дата звернення 20.05.2022).
5. Лист ІКАО AN 10/1.1, AN 11/1.3.33, AN 11/6.3.32, AN 3/5.13, AN 4/1.2.29, AN 2/2.7, AN 13/2.1, AN 4/27 і AN 2/33-20/73 від 30 липня 2020 року. URL: https://avia.gov.ua/wp-content/uploads/2020/08/List_30.07.2020.pdf (дата звернення 20.05.2022).
6. Report of Council Aviation Recovery Taskforce (CART). 27.05.2020. Montreal, Canada. URL: <https://www.icao.int/covid/cart/Pages/default.aspx> (дата звернення 20.05.2022).
7. Каненберг-Сандул О. К. Діяльність міжнародних організацій щодо цивільної авіації під час пандемії. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)*: матеріали Міжнар. наук.-практ.конф. у 2 т. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). За загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 330–333.
8. Suggested COVID-19 aviation measures outlined in ICAO's state letter. URL: <https://www.internationalairportreview.com/news/114566/icao-state-letter-covid-19-aviation-measures/> (дата звернення 20.05.2022).
9. ICAO sets Standards and Recommended Practices (SARPs) for international civil aviation in accordance with the consensus views of its 193 Contracting States in order to achieve an acceptable level of flight safety. 2020. URL: <https://www.icao.int/safety/aviation-medicine/Pages/default.aspx> (дата звернення 20.05.2022).
10. 10. Взлет. Инструктивный материал по осуществлению воздушных перевозок во время кризиса общественного здравоохранения, вызванного COVID-19. URL: <https://www.icao.int/Security/COVID-19/EBandSL/067r.pdf> (дата звернення 20.05.2022).
11. COVID-19 outbreak: information for meeting participants. 24 February, 2020. URL: https://hr.un.org/sites/hr.un.org/files/CoronavirusMeetingGuideParticipantsGlobal_2020-02_26_0_2.pdf (дата звернення 20.05.2022).
12. High-level Conference on COVID-19. 12-22 October, 2021. URL: <https://www.icao.int/Meetings/HLCC2021/Pages/default.aspx> (дата звернення 20.05.2022).